

А. Н. МАМИЕВА

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР ӨЛІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Ф. Ф. Фортунатовтың теориясы бойынша сөздің морфологиялық құрамын (сол сөздің құрамына кіретін жеке элементтерді) жіктеп, ыдыратып, бөлшектеп және сұрыптап талдағанда, негізгі морфема (түпкі түбір немесе этимологиялық түбір не негіз) және қосымша қызмет атқаратын көмекші морфема жеке-жеке өзара бөлініп шығады. Соңғы, яғни көмекші морфема, әр тілде әрқалай аталады: постфикс, суффикс, интерфикс, трансфикс, аффикс т.б. Қазіргі қазақ тіл білімінде қолданылып жүрген қосымшаларды (көмекші морфемаларды) жалпы тіл білімінде айтылып жүрген терминдердің ішінде «аффикстер» деп атауға тура келеді.

Түркі тілдерінде аффикстер өзі жалғанып тұрған түбірдің тұлғалық көрсеткіші есебінде сол түбірдің (сөздің) материалдық табиғи болмысынан (кескін-кейпінен, морфемдік құрамынан) ажырап, өзіндік ерекше бір сипат алады. Аффикс («жалғанған», «қосылған» деген мағына беріп) – өзі қосылған сөздің тұлғасын (түрін), осыған орай оның мәні мен мағынасын, қызметі (функциясы) мен қолданылу ерекшелігін (аясын, өрісін, басқа сөздермен тіркесу қабілетін, сөйлем ішіндегі орнын т.б. мүмкіндіктерін де) өзгертетін грамматикалық тұлға (формант). Аффикстер бірде префикс (түбір сөздің басында тұрса), кейде индекс (түбір сөздің ортасында келсе), енді бірде суффикс (көбінесе, түбір сөзден кейін жалғанса) болып өзара үш салаға бөлінеді. Бұлар әрқайсысы қолданылу орнына не ерекшеліктеріне қарай жеке-жеке бірнеше түрлерге (топтарға) жіктеледі. Қазақ тіліндегі (жалпы түркі тілдеріндегі, агглютинативтік-жалғамалы тілдердегі) аффикстер түбір сөзден кейін жалғанады да, олар о бастан біртұтас түбір сөздің не алдынан, не ортасынан орын алмайды, сөздің тек соңында тұрады. Біздің тілімізде түбір тұлға бір бөлек те, аффикс оның өзіндік тағы бір тұлғалық көрсеткіші ретінде екінші бөлек болып, олар өзара жіктеліп келеді, аффикс өз алдына жеке түрде сараланып шығады. Қазақ тіліндегі «қосымша» деген сөз осы «аффикс» деген терминнің баламасы (эк-

виваленті) бола алады (І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов. 1966. 24-б.).

Қосымша морфема (тұлға – форма) сөз құрамындағы элементтердің ең бір кішкентай, ұсақ түрі, одан әрі жеке бөлшектерге бөлінбейтін, бірақ белгілі бір мағынаны білдіретін фонемалық форма. Морфемикада осындай формалардың әр алуан түрлерін «Морфтар» деп атайды. Олар морфемалардың мәтіндегі (сөз құрамындағы) нақтылы көрінісі болып есептеледі.

Қосымша морфтар (аффикстер) түбір сөздермен тікелей байланысты болады да сол түбір сөздерге тәуелді қосымша элемент ретінде қолданылады, бірақ олар өзі жалғанып тұрған түбір сөздермен қатар корреляциялық (тепе-теңдік, ұқсастық) қатынасқа түсе алмайды да, жеке-дара тұрғанда жұмсалмайды, өйткені олар ешқандай лексикалық (семалық) мағына бере алмайды, грамматикалық байланыс жасауға ғана қатыса алады. Осыдан барып олар түбір сөздерге жалғанбай тұрып, тілдің белгілі бір элементі ретінде ешқандай қызмет атқара алмайды. Қосымшалар сияқты жұмсалып, дәл солардай көмекші қызмет атқаратын түбір сөздермен байланысты көмекші сөздер мен шылау сөздер түбір лексемалармен бірге қатар қолданылып, сөйлем құрамында грамматикалық қатынасқа түсе алады, бірақ олардың бәрі де (әрқайсысы бір-бір бірлік болғанымен) сөзжасам саласында «жартылай аффикстер» деп аталады да (өйткені олар түбір сөздермен біршама салыстырмалы түрде ғана, относительді түрде байланыста болады), грамматикалық қатынасқа түсетін тиісті корреляттармен өзара байланыса отырып, қатар қолданылады. Дәл осы көрсетілген қосымша морфемалар мен көмекші сөздердің арасында болатын функциональды ерекшеліктерді есте ұстағанымыз жөн. Қазақ тіліндегі өлі жұрнақтардың қалыптасу тарихына байланысты бұл айтылып отырған айырмашылық белгінің өзінше мәні бар.

Атқаратын қызметі (функциональдық) жағынан топтап (жіктеп немесе классификациялап) қарағанда қосымшалар осы уақытқа дейін «жалғау»

және «жұрнақ» болып, екі топқа бөлініп қаралатын еді. Бұлардың екеуі де грамматикалық (категориялық) мағынаны білдіретін болғандықтан, «форма тудырушы қосымша (жұрнақ, жалғасу)» болып аталады. Грамматикалық формаларға, С. Исаевтың айтуы бойынша, жалғаулар (көптік, тәуелдік, септік, жіктік) және форма тудыратын жұрнақтар (сын есімнің шырай тудыратын тұлғалары, етіс, күшейтпелі етістік, болымсыз етістік, тұйық етістік, рай, шақ есімше, көсемше тұлғалары) жатады (Исаев. 1992. 28-б.) Әрине грамматикалық мағынаны білдірудің қазақ тілінде бірнеше тәсілдері бар (семантикалық, синтетикалық, аналитикалық, негізгі сөзбен көмекші сөздің тіркесуі, сөздердің қосарлануы, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі. Исаев. 1992. 22-26-б.).

А. Ысқақовтың ойы бойынша, «синтетикалық тәсіл арқылы туатын сөз формаларын категориялық маңыздары мен қызметтеріне қарай сөз жалғастыратын (сөз жалғастырғыш) формалар, сөз түрлендіретін (сөз түрлендіргіш я форма тудырғыш) формалар және сөз тудыратын (сөз тудырғыш) формалар деп үш салаға бөлген дұрыс» (Ысқақов. 1974. 83-84-б.). С. Исаев сөз формаларының қазақ тілінде екі-ақ түрі бар деп қарайды: 1) сөзге форма тудыратын қосымшалар жалғану арқылы жасалатын синтетикалық формалар немесе синтетикалық формалары; 2) негізгі сөзге көмекші сөздердің тіркесуі арқылы жасалатын аналитикалық формалар немесе сөздің аналитикалық формалары (Исаев. 1992. 42-б.). Бұл жерде автор «қосымшалар» деп жалғаулар мен жұрнақтар тобын айтып отыр. Байқап қарасақ, сөз жалғастыратын формалар да сөз тудыратын формалар сияқты сөзді түрлендіріп, өз алдына форма тудыра алады, сондықтан бұл екі топтағы қосымшаларды біріктіріп, бір топ етіп, қосымшалардың аясында да қарастыруға болатын сияқты, өйткені осы екі топқа жататын қосымшалардың барлығы да сөз тұлғасын өзгертіп өзінше бір басқа форма жасай алады да, сөз бен сөзді өзара жалғастырып тұрады, сол үшін жұмсалады, яғни олардың «сөздің синтетикалық формалары» болып аталуы орынды да.

Жалғаулар белгілі бір грамматикалық мағыналар беру үшін жалғанады да грамматикалық формалар ретінде сөз топтарының әр алуан аясында тұрақты болып қалыптасып кеткен парадигма бойынша түрленіп келіп отырады, ал жұрнақтар өз алдына ерекше бір лексика-семантикалық топ құрап, жаңа мағыналы жаңа сөз тудыру үшін

жұмсалады. Олар сөзжасам мәселесінің басты көрсеткіші болып табылады, бірақ бұлар да грамматикалық категориялардың ауқымынан шығып, алшақтап кете алмайды. Жұрнақтар түбір сөздерге жалғанғанда туынды сөздердің мағыналары түбір сөздердің мағыналары мен оларға жалғанып тұрған жұрнақтардың мағыналарымен сабақтасып, осы екеуінің (түбір мен жұрнақтың) бірігіп барып, қосымша келіп беретін мағынасы ретінде қалыптасады да, жаңадан бір мағына беретін лексема есебінде жаңа бір сөз табына ауысып отырады. Бұл жерде жұрнақ транспозициялық қызмет атқарады: *қой* (мал), *қойшы* (адам). Ондай түбір кейде өзінің негізгі мағынасы мен жұрнақ жалғану арқылы туындайтын жаңа мағынасын қатар ұстап, бастапқы мағынасымен өзара бірдей немесе соған ұқсас мағына беретін болады да аддитивтік (суммативтік) қызмет атқарады: *бас* (дене мүшесі), *бастық* (әкім), *басқарма* (басқарушы кісі), *басшы* (жетекші кісі), *басқару* (басқарушы кісі) т.т. Бұл айтылып отырған қосымшалардың екі түрі де (жалғау, жұрнақ) спонтандық әдіспен жасалады.

Қосымшалар, оның ішінде жұрнақтар да, әдетте жеке тұрып қолданылмайтын болғандықтан, «көмекші сөздердің» қатарына жатады да, «үнемі жәрдемші сөздердің есебінде» жұмсалады (Ысқақов. 1974. 381-б.). Осыған орай көмекші сөздер өзара «көмекші есімдер», «көмекші етістіктер» және «шылау сөздер» болып үш топқа бөлінеді. Олардың бәрі о баста «атаушы сөздерден, демек, әуелдегі дербес мағыналы есімдерден, етістік формаларынан шыққан» (Ысқақов. 1974. 380-б.). Қазіргі қазақ тілі білімінде қосымшалар осы көмекші сөздердің қатарынан бөлініп, жеке бір топ болып есептеледі де, өз алдына бөлек қаралады. Оның басты себебі – қосымшалардың жеке сөз тұлғасы сияқты кескін-кейпі, олар тек грамматикалық (тұлғалық) қана мағына бере алады.

Қосымшалар түбір сөздермен не міндетті түрде тығыз байланысты, не осал (относительді, аса міндетті емес байланыста) жұмсалатын морфемалардың тобына кіреді. Оның себебі аффикстер өзінің пайда болу (генезисі) жағы мен жасалу, өзгеру және қалыптасу тарихы, тұрғысынан алып қарағанда, о баста жеке-дара сөз ретінде дербес тұрып мағына бере алатын элемент (лексема) қалпынан өзгере келе, осы күнгі грамматикалық көрсеткіш формасына түскен. Мысалы, қазіргі түркітану ұғымында тұрақталған таным бойынша, *Мен барғанмын, мен барып ем, мен барам* деген

сөйлемдердің құрамындағы жіктік жалғау (**-мын, -м**) о бастағы мен деген жіктік есімдігі болып есептеледі. *Сен барғасын оған айт* деген сөйлемдегі **-сын** тұлғасы **соң** деген шылау тұлғасынан өзгеріп барып қалыптасқан. *Сен келгенсің* дегенді **-сің** деген морфема бір кездегі сен деген жіктік есімдігінен өрбіген. Осы іспеттес мысалдар толып жатыр. Олар энклитика заңына байланысты болса керек.

Аффикстердің жасалуы мен қалыптасу жолдары, әрине, әрқилы. Оларды танып-білудің әдіс-тәсілдері де әр алуан, бірақ дәл бұл жерде айтылып оырған басты мәселе – жұрнақтардың ең әуелде жеке мағыналы толық сөз екендігін және де оның морфологиялық белгілі тұлғасы бар жеке сөз болғандығын атап өту.

Тарихи қалыптасу тұрғысынан алып қарағанда, жұрнақтарды көне жұрнақтар және жаңа жұрнақтар немесе өлі жұрнақтар және тірі жұрнақтар деп бөлуге болады. Өлі жұрнақтар сөз тудыратын тұлғалар есебінде жұмсалатын болса, тірі жұрнақтар, әдетте (көбінесе) форма тудыратын (ауддитивті, суммативті) тұлғалық көрсеткіштер (формативтер) болып саналады. Бірінші топтағы морфемелар «өзі жалғанған сөзді басқа бір жаңа лексикалық тұлғаға айналдырады да олардың әрқайсысы басқа-басқа ұғымдарды (мағыналарды білдіреді)», бірақ олар «лексикалық та, грамматикалық та мағыналарды қоса қамтиды» (Ысқақов. 1974. 31-бет). Екінші топтағы жұрнақтар – сөз тудыратын жұрнақтар мен сөз байланыстыратын жалғаулардың екі арасындағы категория, олар «өзі жалғанатын сөзге сәл де болса жаңа мағына үстейді, түбір сөзді оның «негізгі лексика-семантикалық қазығынан алшақ әкетпейді» (Ысқақов. 1974. 32-бет). Тап басып дәл айқындап бермесе де осы пікір 1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілінде» де бар (205-209-б.).

Көбіне өлі түбірге жалғанып, олардан ажыратылмай, бөлінбей қолданылатын жалғаулар ғасырлар бойы түбір сөзбен бірігіп, бірге айтылып

жүріп, өздерінің беретін негізгі мәнін – жалғаулық мағынасын жойып алады да, жұрнақтар ұғымын тудыра алатын функцияға көшеді. Мысалы, «қазіргі тіліміздегі *қартай* сөзінің құрамындағы **т**-ны байырғы түбірмен жымдасып кеткен ырықсыз етіс қосымшасы» деп тануға тура келеді. (Томанов. 1988. 92-б.). Сондай-ақ ғалым Ғ. Мұсабаев *ақшылтым, қызғылтым* тәрізді сөздердің құрамындағы **-тым** морфемасын тым ащы, тым қызыл деген тіркестерде қолданылатын күшейтпелі үстеу қызметін атқарып тұрған сөзден жұрнақ болып жұмсалатын тұлғаға энклитика және праклитикалы жолымен ауысқан деп есептейді. Сол сияқты осы автор *өмілдірік* деген сөздің морфологиялық құрамын былай талдайды: **ом** («омырау» сөзінің түбірі) **-іл** (етістіктің жұрнағы) **-дірік** (көне түркі тілінде «*туруқ*», ол «*тур*» деген сөзден **-ық** жұрнағы арқылы жасалған) тұлғалары арқылы қалыптасқан туынды сөз (Мұсабаев. 1975. 17, 20-б.).

Осы айтқандарымызды қорыта келгенде, бұрын айтылып жүрген мынадай тоқтамның өміршең екендігін көреміз: бүгінгі таңда қолданылып жүрген өлі жұрнақтар бір кезде әдеттегі толыққанды жеке-дара сөз болған, қолданылу барысында ол өзінің беретін мағынасы мен грамматикалық қызметіне, синтаксистік орнына қарай көмекші сөзге айналған, одан әрі жалғау, бара-бара жұрнақ болып ауысқан, ақыр соңында ол қазір өлі жұрнақ болып қалыптасқан. Өлі жұрнақтар сан жағынан барынша көп те, грамматикалық қызметі тұрғысынан алып қарағанда сан алуан мағына беретін үлкен бір топ болып саналады.

Резюме

Статья посвящена изучению «мертвых» аффиксов в казахском языке.

Summary

The article is dedicated to obsolete affixes in Kazakh language.